

O'ZBEK TILINING TARIXIY NOMLASH AN'ANALARI

Xamrayev Fozilbek Yuldoshevich,
Qarshi davlat universiteti doktoranti
e-mail: Xamrayev-fozil@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilining tarixiy nomlash an'anasi haqida fikr yuritilib, yangi nomlar yaratishda, avvalo, jonli xalq tilining imkoniyatlari juda yuqori ekanligi asoslab berilgan. Shuningdek, o'zga tillarning o'zbek tiliga o'tkazgan ijobiy va salbiy ta'sirlari borasida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: nomlash an'anasi, til tarixi, o'z so'zlar, o'zlashma so'zlar, tillar aralashuvi, tilning boyishi, so'zlar etimologiyasi.

Аннотация. В статье размышляет об исторической традиции именованя узбекского языка, и обосновано, что, прежде всего, возможности живого народного языка в создании новых названий очень высоки. Также обсуждалось положительное и отрицательное влияние иностранных языков на узбекский язык.

Ключевые слова: традиция именованя, история языка, собственные слова, заимствованные слова, языковое смешение, языковое обогащение, этимология слов.

Annotation. The article reflects on the historical naming tradition of the Uzbek language, and it is justified that, first of all, the possibilities of the living folk language are very high in creating new names. The positive and negative effects of foreign languages on the Uzbek language were also discussed.

Key words: naming tradition, language history, own words, borrowed words, language mixing, language enrichment, etymology of words.

Bir qancha rivojlangan tillar qatori turkiy tillar, xususan, o'zbek tili ham bir necha ming yilliklarga borib taqaluvchi o'zining mustahkam asosiga ega. Turkiy tilli xalqlarning XI asrgacha bo'lgan lug'at boyligini o'zida jamlagan "Devoni lug'ot at-turk" asari, shubhasizki, ushbu fikrni quvvatlovchi eng muhim manbalardan biridir. Asar yaratilish maqsadiga ko'ra lug'at maqomida bo'lsa-da, unda turkiy tillarning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini ko'rsatib beruvchi muhim ma'lumotlar keltirilgan, shu bilan birga bir qancha qabilalarning til xususiyatlari, geografiyasiga doir qimmatli ma'lumotlar aks etgan. [1]

Mazkur davr tilining mavzu doirasi xalqning turmush tarzi, urf-odatlar va madaniyatiga bog'liq holda rang-baranglik kasb etgan. Vaqt o'lchovlari, osmon jismlar, qarindoshlikni ifodalovchi nomlar, tana a'zolari, kiyimlar, o'simliklar, hayvonlar, ranglar – umuman, muloqoti uchun ahamiyatli hisoblangan har bir narsaga nom berishga harakat qilingan. Bunda ular o'zigacha mavjud bo'lgan nomlar va nomlash an'anasidan foydalangan. Masalan, hozirda arabcha yoki yevropacha nomlar bilan ataluvchi yulduz (sayyora, yulduzlar turkumi)larning qadimda turkiy muqobillari mavjud bo'lgan. Jumladan, Erantuz (Yupiter), Qaraqush (Mezon), Ulkar/Hulkar (Surayyo), Yetikan (Yetti qaroqchi), Temurqazuq (Qutb

yulduzi), Baqirsoqim (Mars/Mirrix) va boshqalar. Ularning barchasini etimologik jihatdan tadqiq qilish imkonsiz bo'lsa-da, ayrimlarining nomlanish tarixi haqida ma'lumotlar mavjud: Qutb yulduzining Temurqazuq (temir qoziq) deb nom olishiga uning doim bir nuqtada turishi, "osmon uning tevaragida aylanishi" sabab bo'lgan bo'lsa, Mars sayyorasining Baqirsoqim deb atalishiga uning "qizillikda mis (baqir)ga o'xshashligi" asos bo'lgan.

Diniy atamalar turkiy tilga, asosan, islom dini bilan birga arab tilidan (ayrimlari fors tilidan) kirib kelgan. Shunga qaramay, ichki imkoniyatlar asosida ham bir qator mazkur mavzudagi nomlar yaratilgan, shuningdek, islom dinidan oldin tilda mavjud bo'lgan so'zlardan ham foydalanilgan: Tangri (Olloh / Xudo; islom dinidan oldin ham mavjud bo'lgan), savchi / yalavach (nabiy, payg'ambar), tabug', (toat-ibodat qilish), yukunch (namoz), uchmaq (jannat) qarg'aq (qarg'ish), qabirchaq (tobut), qara o'run / tublu / yerchu (qabr, go'r) kabi.

Savchi so'zi sovchi ko'rinishida hozir ham o'zbek tilida faol qo'llanadi, lekin uning etimologiyasi allaqachon unutilgan. Bu so'z sav (so'z, xabar) + chi qismlaridan tarkib topib, "xabar yetkazuvchi shaxs", ya'ni forscha payg'ambar so'ziga turkiy muqobil sifatida qo'llangan. Uning "kuyov bilan kelin tomon orasida xat bilan yuruvchi elchi" ma'nosi dastlab o'g'uzlar tilida mavjud bo'lgan va o'g'uzlardan boshqa turkiy qavmlar tiliga, jumladan, o'zbek tiliga o'tgan.

Yalavach (yalavoch) so'zi ham "Tangri-taoloning elchisi" ma'nosida, payg'ambar so'ziga sinonim hisoblangan. "Shoh elchisi" ma'nosini ifodalash ehtiyoji bilan ushbu so'zning yalavar shaklidan foydalanilgan. Keyinchalik bu ikkala ma'no birgina yalavoch orqali ifodalangan. Shunga o'xshash holat qarg'aq so'zida ham kuzatiladi, ya'ni Xudo qarg'asa, qarg'adi, kishi qarg'asa, qirg'adi deyilgan va shu asosda qarg'aq (qarg'a+q: Xudo qarg'ishi) hamda qirg'ag' (qirg'a+g': kishi qarg'ishi) so'zlari yuzaga kelgan. Bundan ma'lum bo'ladiki, qadimda ajdodlarimiz Xudo – inson va inson – inson munosabatlarini bir-biridan farqlashga harakat qilishgan va bunga ayni bir so'zni ikki xil ko'rinishda ishlatish orqali erishishgan.

Kishilarning tana a'zolarini bildiruvchi so'zlarning deyarli barchasi sof turkiycha bo'lgan: bash (bosh), soch, engak, irin (lab), tish, til, qulaq (quloq), bug'az (bo'g'iz), tang'aq (tomoq), egin (yelka, kift) ko'kuz (ko'krak, ko'ks), ko'sri (ko'krak qovurg'alari), bilak, qo'l, erngak (barmoq), suq erngak (ishorat barmoq), jijalaq (jimjiloq), talaq (taloq), qurug'saq (me'da), o'pka, bag'irsuq (ichak) bugur (buyrak), qavuuq (qoviq) kabi.

Qizig'i, hatto hozirgi paytgacha "nomi yo'q barmoq" sifatida e'tirof etiladigan jimjiloq yonidagi barmoqqa bundan ming yillar oldin jijamuq deb nom berilgan,

shuningdek, kamdan kam uchraydigan “olti barmoqli odam” uchun ham alohida nom – eringayu so’zidan foydalanilgan.

Kiyim-kechaklar bilan bog’liq nomlar ham turkiy tilda alohida o’ringa ega bo’lgan. “Devon”da kiyinish madaniyatiga oid 225 ta atamaning mavjud ekanligi [2, 81] turkiy xalqlarning mazkur sohaga naqadar jiddiy e’tibor qaratganini ko’rsatadi. Xususan, nikoh kechasi kelinga kiydiriladigan toj (qimmatbaho toshlar tog’nalgan bosh kiyimi) – didim, xotirlarning yengi yo’q ust kiyimi – terinchak, xotinlar kiyadigan etik, mahsi – bukum / bukum etuk, qo’zi terisidan qilingan po’stin – ichmak, burun artadigan dastro’mol – ulatu deb atalgan.

To’n so’zi keng ma’noda qo’llanib, umuman “kiyim” tushunchasini ifodalashga xizmat qilgan. Masalan, tikan to’nqa ilindi (tikan to’nga ilindi), chim o’l to’n (juda ho’l kiyim), kedindi to’n (ko’p kiyilgan kiyim), to’n kedildi (to’n va boshqa kiyimlar kiyildi), tikiglig to’n (tikilgan kiyim) kabi. Alisher Navoiy asarlarida ham ushbu so’zning turli ma’nolarda kelganini kuzatish mumkin. Xususan, quyidagi baytda “ochilgan gul barglari” ma’nosini ifodalagan:

Bulbul aning anduhidin dardnok,

Andin o’lub gul to’ni yuz yerda chok. [3, 269]

Ishton so’zining ham tarixan ichto’n ko’rinishida bo’lgani e’tiborga olinsa, uning ich va to’n so’zlarining qo’shiluvidan hosil bo’lganini sezish qiyin emas.

Bir qancha so’zlar borki, tarixning muayyan davridagi kuchli ijtimoiy-siyosiy o’zgarishlar oqibatida o’z o’rnini begona til so’zlariga bo’shatib bergan yoki ma’nosi torayib qolgan. Xususan, bilga (olim, oqil), erin (lab), ajud/ochun (dunyo), o’zrak (zamon, vaqt), esruk (mast, sarxush), endik (ahmoq, befahm), erdam (odob, axloq, tarbiya), sufra / tevchi (dasturxon) kabi yuzlab so’zlarda ayni holat kuzatiladi.

Eski turkiy tilda “shamol” ma’nosini ifodalaydigan yel, esin, tan, talg’ag’, qasirqu, qad kabi nomlar mavjud bo’lgan va ular ayrim ma’no xususiyatlariga ko’ra bir-biridan farqlangan: yel – eng faol qo’llanuvchi bosh (dominanta) so’z hisoblangan; esin – shabada, ya’ni yengil, mayin shamol (es fe’lidan -in qo’shimchasi orqali yasalgan); tan – tongdagi va kechki sovuq shamol; tupi – qor bo’roni, ya’ni qor yog’ayotgan paytdagi daraxtlarni yiqitadigan darajadagi kuchli shamol; qasirqu – quyun, aylanma shamol, talg’ag’ – har yoqdan esgan qattiq, izg’irin shamol; qad – kishini o’ldiradigan qattiq bo’ron. Shamol (arabcha: shimoldan esgan shamol), shuningdek, nasim (arabcha), bod (forscha) kabi so’zlarning o’zlashishi natijasida yuqorida keltirilgan turkiy so’zlar iste’moldan chiqib ketgan. Birgina yel so’zi bugungacha saqlanib qolgan, lekin faolligini yo’qotgan.

Umuman, shu kabi tushunchalarni nomlashda turkiy til yetarlicha salohiyatga ega bo'lgan, ko'plab arabcha va forscha so'zlarining turkiy tilda o'rinish qolishiga esa ko'proq ushbu tillarning o'sha davrlardagi nufuzi hamda qisman siyosiy bosim sabab bo'lgan, deb baholash mumkin.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilining uzoq o'tmishiga nazar tashlash uning bugungi kunda biroz shubxa ostida qaralayotgan nufuzi va imkoniyatlari haqidagi yangilash tasavvurlarni butunlay o'zgartirib yuborishi tayin. Shunga ko'ra o'zbek tilining tarixiy nomlash imkoniyatlari va an'alarini chuqur o'rganish, tahlil qilish hamda keng jamoatchilikka yetkazish tilshunoslar oldidagi muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

References:

1. Девони луғот ат-турк. Махмуд Кошғарий. - Тошкент: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. – Б. 484.
2. Назирова Ҳ. Махмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит-турк” асарида кийим-кечаклар тавсифи // Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. 2–қисм. Тошкент, 2005. – Б. 81.
3. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Фан, 1984. – Б. 269.